

KERESZTES-TAKÁCS ORSOLYA

ROMA FIATALOK ETNIKAI IDENTITÁSA ÉS ÖNÉRTÉKELÉSE EGY KÉRDŐÍVES KUTATÁS TÜKRÉBEN*

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás fő célja, hogy képet kapjunk a serdülő roma fiatalok önértékeléséről, etnikai identitásáról, valamint az általuk képviselt identitásstratégiákról. A kérdés központi elemeit vizsgáló – vagyis a roma identitás, etnikai identitás és önértékelés fogalmihoz igazított – kérdőívet 1038 serdülőkorú, köztük 327 fő önmagát roma személyként definiáló fiatal válaszolta meg, az ország 15 különböző iskolájában.

Feltételezésünk beigazolódott a különböző roma identitásstratégiákkal – szeparált, integrált, asszimilált, marginális, illetve negatív – valamint az etnikai identitás érzelmi faktorának összefüggéseivel kapcsolatban. E szerint a romaságukat büszkén vállalóknak a legmagasabb, míg a marginális, illetve negatív identitásban lévőknek a legalacsonyabb az etnikai identitása. Azon hipotézisünk is bizonyítást nyert, mely szerint azokban az iskolákban, ahol intézményi szinten foglalkoznak a romák nyelvével és történelmével, a diákok erősebb és pozitívabb identitásstratégiát választanak, valamint önértékelésük és etnikai identitásuk is magasabb. A nem roma tanulók családjai magasabb szocio-ökonómiai státuszúak, és minél biztosabb és elkülönített roma identitással bír a válaszadó, annál alacsonyabb a SES indexe. Tanulmányunkban a kutatás további eredményeit, az identitások mintázatait és azok egyéb tényezőkkel való összefüggéseit mutatjuk be.

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatás eredményei bemutatásra kerültek a szerző által a 2014. április 25–26-án megrendezésre került III. Romológus Konferencián, valamint az abból készült beszámoló megjelent a konferencia szerkesztett konferenciakötetében (Keresztes – Takács O. (2014): Roma fiatalok identitásmintázatai. Cserti Csapó Tibor (szerk.) *III. Romológus Konferenciakötet*. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 119–134.)

1. A roma identitás szociálpszichológiai megközelítése

A roma fiatalok identitásának alaposabb vizsgálata rendkívül fontos a társadalmi együttélés szempontjából (Neményi, 2006; Pálos, 2010; Tóth, 2007), ehhez azonban szükséges áttekinteni a legfőbb társas identitáshoz kapcsolható elméleteket. A társas identitás egy olyan konstrukció, mely a csoportközi viszonyokban, a folyamatos megkülönböztetés és összehasonlítás folyamatában töltődik meg tartalommal (Brewer–Pickett, 2006), így a kisebbségi csoportokat ért megkülönböztetés, a kisebbségi érzés miatt a csoporttagok identitása is torzulhat, önértékelésükbe, énképükbe beépülhetnek azokat befolyásoló elemek (Breakwell, 1993). A roma emberekkel kapcsolatban különösen fontos megjegyezni, hogy rasszjegyeik miatt általában látható kisebbség, így az identitásukba a környezet visszajelzései következtében könnyen beépül a másság érzete, ellentétben azokkal az esetekkel, mikor az egyén önmeghatározás alapján döntheti el, hogy vállalja-e „mátságát”, vagy nem (Nguyen, 2012). A biztos identitás kialakítása kisebbségi csoport tagjaként nehéz, hiszen oly sokféle társadalmi elutasítással találkozik, melyeket internalizál és ily módon ezek nyomot hagynak az egyén saját maga megítélésében. Ezért is fontos a roma fiatalok biztos identitásának kialakulása és annak segítése, hiszen ezek hiányában nehezebben épül ki a bizalom, az önértékelés alacsonyabbá válik, illetve a megküzdési stratégiák torzulhatnak (Pickett-Gardner, 2006; Catanese-Tice, 2006). A csoporthoz tartozás szubjektív pozitív érzetei, a büszkeség, öröm, elégedettség, a saját csoportunk preferálása, alapvető emberi motívumok (Tajfel, 1992), melyek a pozitív szilárd identitás eléréséhez nélkülözhetetlenek. A roma kultúra, a nyelv, a hagyományok, a nemzeti történelmük megismerése mind olyan elemek, melyek hozzájárulnak a pozitív identitás kialakításához, ezek erősítése elősegíti, hogy roma létüket, identitásukat pozitívan éljék meg a csoporttagok (Nguyen, 2012; Pálos, 2010). Az identitás tehát természetéből adódóan rendkívül kontextuális, nehezen megfogható társadalompszichológiai fogalom, mely a magyarországi roma kisebbségi csoportoknál ily módon még komplikáltabb jelenségévé konstruálódik.

A legtöbb társadalomtudós abban egyetért, hogy a kisebbségi identitás – így a roma identitás is –, az asszimilált, etnocentrikus, illetve egy egyre elfogadottabb kettős identitás köré szerveződhet, azonban szót kell ejtenünk arról a nem is olyan ritka jelenségről is, mikor az identitás zavara lép fel (Pálos, 2010; Neményi, 2007; Tóth, 2004; Binderhoffer, 2001). Bármelyik esetet is nézzük, a roma identitás felvállalása előnyökkel és hátrányokkal is együtt járhat (Tóth, 2004), amikor pedig ezeket a hozadékokat valaki nem vállalja, akkor beszélhetünk rejtett identitásról, marginalizációs tendenciáról és akár egyenesen öngyűlölő vagy negatív identitásról is.

A rejtett identitás – annak lényegi tulajdonsága miatt – nehezen mérhető identitásstratégia a kutatók számára. A legtöbb esetben a vélt vagy valós fenyegetettség érzése motiválja ezt az identitást, mikor az egyén úgy gondolja, hogy a társadalomban való érvényesüléshez nélkülözhetetlen etnikai hovatartozásá-

nak tagadása. Erre azonban csak abban az esetben képes, ha a külső jegyek nem tükrözik egyértelműen a külvilág számára rejtteni kívánt entitását. Az identitás szituatív természetét kihasználva lesz képes arra a kisebbségi csoport egy tagja, hogy bizonyos helyzetekben nem fedi fel etnikai identitását. Ez a „rejtőzködés” lehet tudatos a diszkrimináció elkerülése érdekében, de lehet nem tudatos abban az esetben, mikor a csoporttagok nem viselik magukon a többség által rájuk aggott sztereotip jegyeket (Tóth, 2004).

A kisebbségi csoportok tagjainak nehézkes befogadása és kiközösítése következtében fellépő identitászavar egyik válfaja a negatív identitás, melynek jellegzetessége az öngyűlölő magatartás. Ezen identitáskonstrukció alapja lehet az önértékelési zavaroknak, illetve az integrációs folyamat egyik gátló tényezője is, hiszen az etnikai csoporttagnak egy olyan közegbe kellene beilleszkednie, ahonnan negatív identitása kiindul (Neményi, 2010).

Az a fajta elutasítás és negatív minősítés, mely a többség és a közbeszéd felől árad nyomot hagyva az egyén önértékelésén, frusztrációhoz vezet. Ezt a szorongást a személy önmaga felé, de akár közvetlen környezete vagy a külvilág felé is levezeti, akár agresszió formájában is (Catanese–Tice–Dianne, 2006). Az állandó gyanakvás, szorongás előhívja a „sztereotípiafenyegetettség” érzését, melynek hatására az etnikai csoporttag egyfajta önbeteljesítő jóslatként a többségi társadalom által „elvárt” viselkedésnek kezd megfelelni. Amennyiben negatív minősítést tapasztal, könnyebben válhat szorongóvá vagy stigmatudatossá (Aronson–Quinn–Spencer, 1998).

A stigma egy érzelmileg hangsúlyos címke, melynek két összetevője a felfokozott érzelmi viszonyulást kifejező attitűd és egy túláltalánosított nézet (Allport, 1999), egy olyan szociálpszichológiai értelemben használatos fogalom, amely személyi sajátosságok, jellemvonások megnevezésére szolgál és a társadalom szinte minden pontján diszkreditáló erejű (Goffman, 1998). A stigma megváltoztatja a szociális identitást és következetesen megváltoztatja az egyén viselkedését oly módon, ahogy mások őt kezelik, vagyis az effajta sztereotípiák pusztán létezése is fenyegető: az hogy mások sztereotip módon látják majd őket és eszerint is bánnak velük (Aronson–Quinn–Spencer, 1998). A sztereotip észlelés és bánásmód kirekeszti őket az adott – fenyegetett – területről és végül megkérdőjelezi a képességeiket is. Ez a fenyegetés hosszú távon a sztereotípiával fenyegetett területtel való tartós ellenazonosuláshoz vezethet – amellyel az egyén akaratlanul hozzájárul az önértékelés védelméhez –, vagy gátolja az eredményességet, mert a cselekvő figyelme nem a feladatra, hanem a szorongásra terelődik (Aronson–Quinn–Spencer, 1998).

Gyakori az újrafelfedezett roma identitás, mikor valaki esetleg felnőttkoráig tagadta vagy nem foglalkozott „romaságával”, majd később szeretné megismerni gyökereit, megtanulni a nyelvet és tudatosan keresi a roma kultúrával kapcsolatos elemeket (Binderhoffer, 2001). Ebből is leszűrhető, hogy a pozitív roma énkép kialakítása a kisebbségi csoport, és szélesebb körben az egész társadalom számára is pozitív lehetőséget kínál az integráció rögzös útján (Binderhoffer, 2012).

Ahogy számos irodalom hivatkozik rá, nincs egységes meghatározása annak, hogy ki számít romának (Ladányi, 1997; Tompos, 2013; Pálos, 2010), de társadalomtudományi szempontból a Kemény-féle 1971-es felmérés alapjául is szolgáló meghatározás a legáltalánosabb, miszerint az tekinthető romának, akit a nem roma környezete annak tart (Havas–Kemény–Kertesi, 1997). Tekintettel a hazánkban elterjedt előítéletes közhangulatra (Keresztes-Takács–Lendvai–Kende, 2016), az önminősítés nem tekinthető túl megbízhatónak (Ladányi, 1997). Kállai a „Ki a cigány vitára” (Ladányi, 1997; Havas–Kemény–Kertesi, 1997) reflektálva a „társadalmi cigányok”, vagyis „a romák, mint a többség által konstruált közösséget jelölő” fogalmat ismerteti (Kállai, 2014: 142). Jelen tanulmányban megkérdezzük a diákokat is, hogy ők kit tekintenek romának, de az elemzéshez használt identitás alapja a diákok saját nemzetiségi/etnikai hovatartozásának besorolása.

2. Kutatás

2.1. A kutatás hipotézisei

1. Feltételezésünk szerint magas arányban lesznek azon kitöltőink, akik önmeghatározás és származás alapján tekintenek valakit romának és ezt különösen a roma válszadók fogják így gondolni, ahogyan azt is, hogy nincsen különbség roma és nem roma között.
2. A különböző roma identitásstratégiák– szeparált, integrált, asszimilált, marginális, illetve negatív – valamint az etnikai identitás és önértékelés összefüggését feltételezzük, mely vélekedésünk szerint a romaságukat büszkén vállalóknál a legmagasabb, míg a marginális, negatív identitásban lévőknél a legalacsonyabb (Neményi, 2010, Aronson–Quinn–Spencer, 1998).
3. Feltételezzük, hogy azokban az iskolákban, ahol intézményi szinten foglalkoznak a romák nyelvvel, történelmével, a diákok erősebb és pozitívabb identitásstratégiát választanak, így önértékelésük, etnikai identitásuk is magasabb (Nguyen, 2012; Pálos, 2010). Ugyanakkor a családi szocio-ökonómiai mutatók a nem roma tanulóknál a legmagasabbak. Ráadásul minél biztosabb és elkülönítettebb a roma identitása valakinek, annál alacsonyabbak a szocio-ökonómiai mutatók (Kende, 2013, Kertesi-Kézdi, 2010).

2.2. Minta és eljárás

Vizsgálatunkat a fentiek tükrében végeztük 2014 első felében, mely során a szakirodalmi háttérre épülő kérdőívet 1038 serdülőkorú fiatal – közülük 327 fő roma származású fiatal – válaszolta meg az ország 15 különböző iskolájában. A kutatásban résztvevő iskolák kiválasztása szakértői kiválasztás módszerén alapult, mely alapján nem reprezentatív, de heterogén mintát sikerült elérni. Mivel a romák

csoportja igen heterogénnek mondható, létszámukra, területi, illetve nem és kor szerinti megoszlásukra vonatkozóan csak becslések állnak rendelkezésünkre, így nem valószínűségi eljárással került a minta kiválasztásra.

A kutatási koncepciót tekintve a vizsgálat célcsoportját a roma tanulók képezték, így etnikai célzottsággal választottuk ki a mintánkban részvevő iskolákat. Papp Z. Attila 2011-ben tett kísérletet arra, hogy felbecsülje a romák arányát az iskolákban. Ehhez képest a mintánkban kissé eltolódtak az arányszámok, hiszen a szakértői mintaválasztás értelmében a regionális szempontok mellett próbáltunk az iskolák bevonásánál olyan intézményeket kiválasztani, ahol felülreprezentáltak a roma tanulók. A területi adottságokon túl több esetben az iskola fenntartója – például Országos Roma Önkormányzat, vagy alapítványok által fenntartott iskolák – már determinálja a magasabb arányszámban részt vevő roma tanulókat, így vizsgálatot folytattunk le az Országos Roma Önkormányzat által fenntartott három iskolában – Szirákon, Szolnokon és Tiszapüspökin –, valamint Pécsen, Komlón, Békésen, Battonyán, Szarvason, végül három iskolát Budapestről vontunk be.

2.3. A kutatásban használt mérőeszközök

Az összehasonlíthatóság és a reliabilitás miatt már standardizált, több kutatásban felhasznált kérdőíveket használtunk, ezeket csupán egy-egy saját kérdéssel egészítettük ki. A felmérés elkészítésénél törekedtünk a közérthető megfogalmazásra, hiszen a fiatalok önállóan töltötték ki a kérdőívet, így lényeges kutatási körülmény volt, hogy könnyen tudják értelmezni az olvasottakat.

A szocio-ökonómiai háttérindex létrehozásánál szükség volt az alap demográfia mutatókon túl a szülők iskolai végzettségének, foglalkozásának, illetve a család anyagi helyzetének felmérése is, különös tekintettel arra, hogy kutatásunk iskolás gyerekekről szól.

A kérdőív a nemzetiségi hovatartozás tisztázásával kezdődik, ahol a választási lehetőségek között magyar, roma, magyar-roma és az egyéb nemzetiség is megjelenik, illetve természetesen lehetséges válasz volt erre a kérdésre a „nem tud”, vagy a „nem kíván válaszolni” is.

Egy 2010-ben megjelent cigány identitások nehézségeit vizsgáló tanulmány (Pálos, 2010) alapján megvizsgáltuk, hogy a fiatalok mi alapján tartanak valakit romának. Pálos 25 interjút készített a témában, mely alapján a válaszokat hat kategóriába sorolta, így ezeket foglalmaztuk meg az egyes válaszlehetőségekben (például: „*Ez látszik valakin.*”, „*Akinek a szülei romák*” stb.).

A roma identitásstratégiákra vonatkozó kérdésünket Neményi (2006) mélyinterjú kutatásának eredménye alapján állítottuk össze, mely alapján megkülönböztetünk roma szeparált identitást, asszimilált identitást, integrált/kettős identitást, identitásválságot/marginalizációt, illetve negatív roma identitást. („*Roma vagyok és büszke vagyok a származásomra.*”, „*Roma vagyok, romának és magyarnak is érzem magam. Roma és magyar hagyományokat is örök.*”, „*Roma származású*”).

vagyok, de inkább magyarnak érzem magam.”, „Nem tudom, hogy roma vagyok-e vagy sem.”, „Szégyellem, hogy roma vagyok.”)

Az önértékelés mérésére egy serdülőknél jól alkalmazható, egydimenziós, átfogó önértékelési kérdéssort használtunk. A Rosenberg önértékelési skála (Cronbach alfa = 0,80) egy egyszerűen használható, 10 állításból álló tesztors, mely az egyén önmagával kapcsolatos véleményét megfogalmazó kijelentéseket tartalmaz (például: „Úgy érzem, sok jó tulajdonságom van.”, „Mindent egybevetve hajlamos vagyok arra, hogy tehetéstelen, sikertelen embernek tartsam magam”) és az egyének ötfokozatú attitűdskálán kell egyetérteni vagy nem egyetérteni az olvasottakkal (Surányi–Kézdi, 2010).

A társadalmi kisebbséghez tartozó csoportoknál több kutató is foglalkozott az etnikai identitás kérdésével, melyet Phinney (1996) etnikai identitás modelljével szoktak kapcsolatba hozni. A Phinney-féle etnikai identitásvizsgálat a Tajfel és Turner féle szociális identitás elméletből és az Erikson féle identitásfejlődési modellből indul ki. Az etnikai identitás egy dinamikus, multidimenziós pszichológiai konstruktum, mikor az egyén egy bizonyos etnikai csoporthoz tartozónak érzi magát (Phinney, 2003). A teljes Phinney multicsoportos etnikai identitás kérdőív 12 itemből áll, ez esetben azonban csak a számunkra releváns öt állítást (például: „Tisztában vagyok roma mivoltommal, és tudom, hogy ez mit jelent számomra.”, „Sokat gondolkodom azon, hogy roma hovatartozásom hogyan hat az életemre.”), az identitásfejlődésre vonatkozó itemeket használtuk fel (Cronbach alfa = 0,88).

3. Eredmények

3.1. A minta általános jellemzése

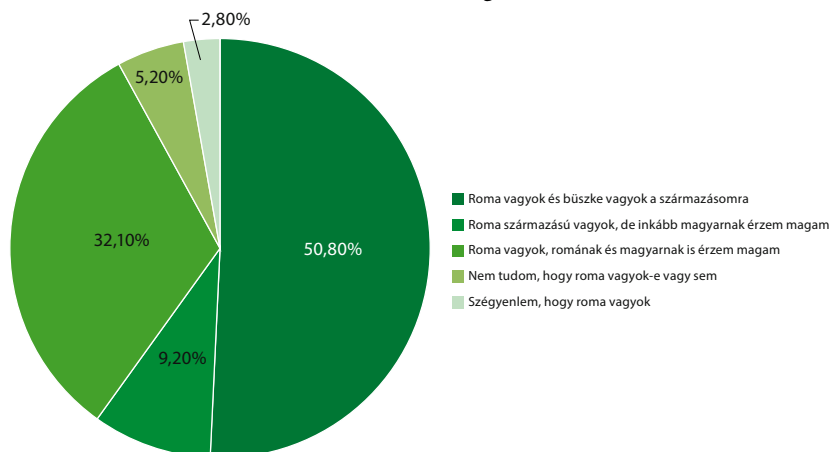
A kérdőívet kitöltő fiatalok ($N=1038$) túlnyomó többsége (78,7%) a megcélzott 12–18 éves korosztályból került ki ($M=14,69$ év, szórás = 2,35). Bár általános és középiskolákban folytattuk le vizsgálatunkat, valószínűleg a gyengébb iskolai teljesítménynek, évismétléseknek köszönhetően több 18 év feletti fiatal is szerepelt a mintánkban (8,1%). Ez egy olyan szenzitív életkor, amelyben a külső hatások rendkívül fontossá válnak, kialakul az egyén énképe, stabilizálódik az identitás, ezért lényeges volt ennek a korosztálynak a megcélzása. Kitöltőink között szinte fele-fele arányban szerepelnek a nemek képviselői (48,7% – lány, 51,3% – fiú).

Kutatásunkban azt a személyt tekintjük romának, aki a roma vagy magyar-roma választ jelölte meg nemzetiségének, vagy a felsorolt romaidentitások közül választotta valamelyiket. Ez alapján a nemzetiség megválaszolásánál a kitöltők 64,4 százaléka magyarnak, 29 százalékuk a romának vagy magyar-romának, 3,2% más nemzetiségűnek vallotta magát, míg a kitöltők 3,5 százaléka a „nem tudja” vagy a „nem kíván válaszolni” válaszlehetőségeket jelölte meg erre a kérdésre.

A nemzetisége kérdésnél tehát a kitöltők 29 százaléka vallotta magát romának ($N=301$), míg az identitáskérdésben a válaszadók 31,5 százaléka definiálja ma-

gát romának valamelyik identitáskonstrukcióban ($N = 327$). A magukat romának vallók fele büszke származására (50,8%), egyharmaduk romának és magyarnak egyaránt érzi magát (32,1%), vagyis integrált identitásúak. Közel 10%-ban figyelhetünk meg asszimilált roma identitást (9,2%), vagyis aki roma, de inkább magyarnak érzi magát, míg elenyésző az identitásválságban lévő (5,2%) és a negatív identitással (2,8%) rendelkező roma diákok aránya (lásd 1. ábra).

1. ábra: Roma identitások megoszlása ($N = 327$)

A tanulmány további eredményeinek bemutatásában az egyén önbesorolási identitáskonstrukcióját tekintjük alpnak a roma személyek definiálására: így a minta 32,4 százalékát ($N = 327$) tekintjük roma, míg 67,6 százalékát nem roma személynek.

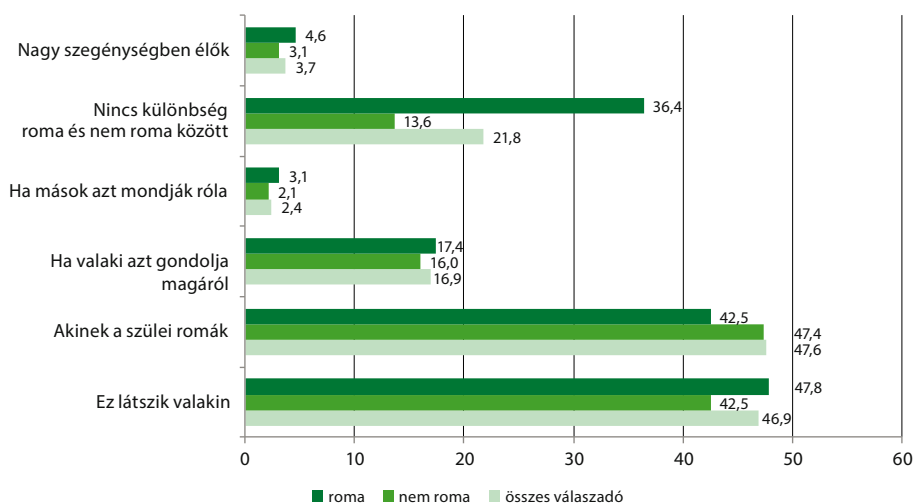
A minta összetétele és létszáma alapján, ha nem is reprezentatív, de reális képet kapunk a roma serdülő fiatalok identitásáról és önértékeléséről, arról, hogyan viszonyulnak saját kisebbségi helyzetükhöz, hogyan definiálják magukat a többségi-kisebbségi dimenzióban.

3.2. A „romaság” meghatározása

A nemzetiség önmeghatározásával párhuzamosan arra is kíváncsiak voltunk, hogy milyen objektív vagy szubjektív szempontok szerint tekintenek valakit romának. Ahogy korábban részleteztük, nincsen egységes definíció arra vonatkozóan, hogy ki számít romának, hiszen ez tudományterületenként is változatos meghatározásokat jelent. Feltételezéseinkkel ellentétben a megkérdezett roma és nem roma diákok 16,9 százaléka ért egyet az önmeghatározással, miszerint az a roma, aki annak vallja magát. A diákok 46,9 százaléka gondolja úgy, hogy külső jegyek alapján eldönthető, ki roma és ki nem, mely esetben a roma tanulók nagyobb arányban gondolják azt, hogy külső jegyekkel meghatározható a romaság, mint a nem roma tanulók ($t = 2,19, p < 0,05$). Emellett hasonlóan fontos tényező-

nek gondolják a roma mivolt kérdésében a szülők roma származását (47,4%), bár szignifikáns különbség nincsen roma és nem roma tanulók között. 21,8 százalék gondolja úgy, hogy „nincs különbség roma és nem roma között”, mely kérdésnél – ahogyan feltételeztük is – két külön csoportra bontva a magukat romának valló kitöltők 36,4 százaléka gondolja úgy, hogy nincs különbség a két csoport között, a nem roma kitöltők közül azonban csak a 13,6 százaléka véli ugyanezt ($t = -8,29$, $p < 0,01$). Összességében ennél kisebb arányban tekintik az öndefiníciót a roma mivolt alapjának (16,9%) és elenyésző azok száma, akik a szegénységként (3,7%) határoznák meg a romaság kérdését (lásd 2. ábra).

2. ábra: Ki számít romának? ($N = 1038$; %)

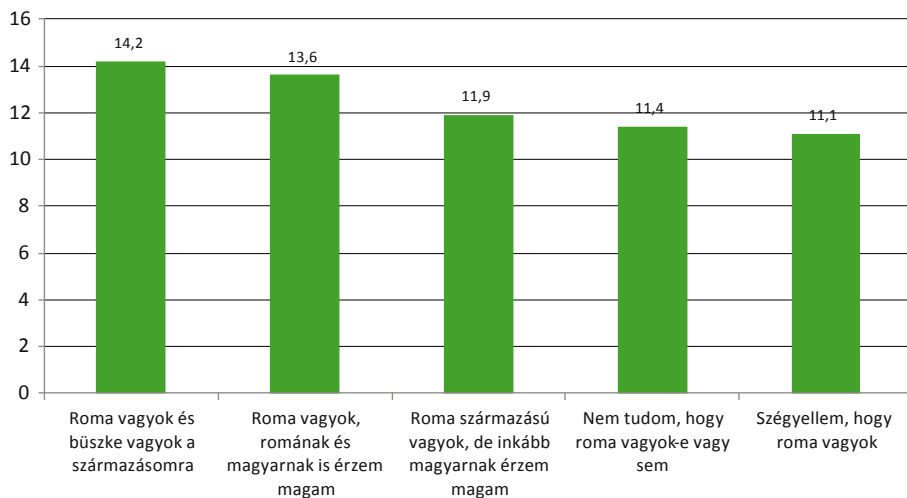

3.3. Roma identitás, etnikai identitás és önértékelés összefüggései

Hipotézisünket megerősítve az összetartozó mintás varianciaanalízis eredménye alapján szignifikáns különbség mutatható ki a különböző roma identitást választó csoportok között az etnikai identitás tekintetében (ANOVA, $F = 143,45$, $p < 0,01$). Phinney etnikai identitást mérő skálája alapján az etnikai identitás legerősebb azoknál a tanulóknál, akik büszkéek roma származásukra. Az etnikai identitás erősségét tekintve a következő csoport az integrált roma identitással rendelkező diákok, vagyis azok, akik magyarnak és romának egyaránt érzik magukat. Kicsivel az átlag feletti etnikai identitással rendelkeznek azok a tanulók, akik identitásstratégiaként az asszimilált roma identitást választották. A marginális és negatív identitást választók az etnikai identitás skálán is valóban az átlagnál alacsonyabb pontszámot érnek el (lásd 3. ábra). Ez azt jelenti, hogy valóban van erős pozitív összefüggés az identitásstratégia és az etnikai identitás érzelmi viszonyulása között, melyet a Pearsons-féle korreláció is igazolt

($r=0,63$, $p<0,001$). A post hoc Games-Howell-próba az egyes roma csoportok közötti különbségeket mutatja a romaidentitások dimenziójában, mely esetben a nem roma kitöltőkhöz képest minden egyes csoport szignifikánsan magasabb etnikai identitást mutat ($p<0,001$), míg a nem roma és az identitásválságban lévők között csupán tendenciális különbségről beszélhetünk ($p<0,1$).

3. ábra: Roma identitás és etnikai identitás átlaga ($N=327$;
ANOVA, $F=143,45$, $p<0,001$; átlag)

Ezek az eredmények megerősítik a mérőeszközök valid és megbízható mérését, hiszen valóban azt láthatjuk, hogy amennyiben a roma gyermek etnikai identitásában a legstabilabb és minél pozitívabban viszonyul hozzá, úgy valóban a lehető legpozitívabb roma identitásstratégiát választja. Ugyanez fordított irányban is igaz, vagyis minél negatívabban áll a gyermek saját etnikai identitásához, annál valószínűbb, hogy a negatív, marginális stratégiát választja. Az eredmény ugyancsak arra enged következtetni, hogy az etnikai identitás fejlettsége befolyásolja az egyén önmagáról kialakított képét és a roma identitás megélését.

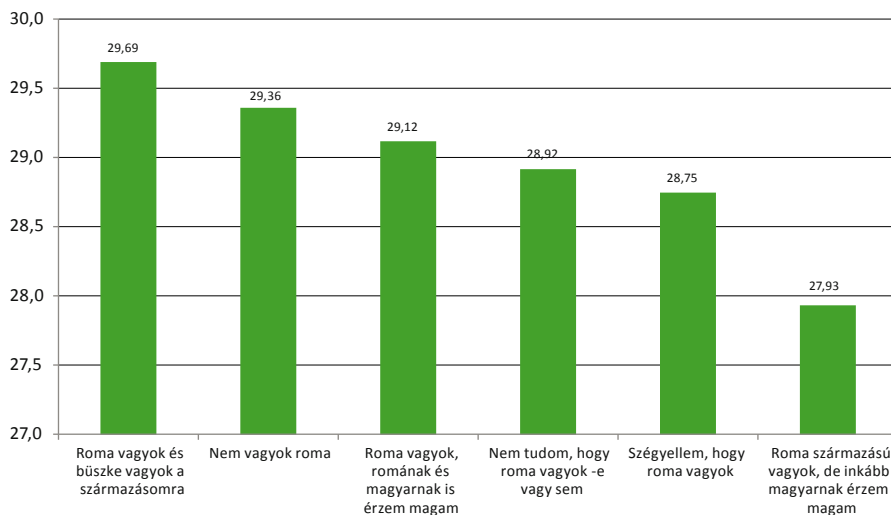
Hipotéziseinkkel ellentétben nincs szignifikáns különbség ($F=0,70$, $p>0,05$) az önértékelés skála értékeiben a különböző csoportok között, de az önértékelés átlagaiban van eltérés az identitásmintázatokban. Ez alapján beigazolódni látszik az a feltevés, miszerint azok a romák, akik büszkén felvállalják származásukat, átlagban pozitívabb önértékeléssel rendelkeznek, mint a többi identitást választó csoportok tagjai. A szeparált roma identitásúak után azok következnek az önértékelés átlagpontjaiban, akik egyik roma identitást sem választották, közülük a legtöbben feltehetően magyarnak vallják magukat. A feltételezésnek eleget tesz, hogy akik több identitást választottak maguknak, alacsonyabb pontszámot értek el Rosenberg önértékelés skáláján. A sorban azon kitöltők átlaga következik, akik egyformán érzik romának és magyarnak is magukat. Végül, az önértékelési

skálán átlag alatti pontszámot elért diákok identitását tekintve identitáskrizisben vannak, se magyarnak, se romának nem definiálják magukat, vagyis nem tudják eldönteni, hogy romák-e vagy sem. Ezt a csoportot követik azok a válaszadók, akiknél negatív identitásuk érvényesül, tehát tisztában vannak roma identitásukkal, ám szégyellik azt. Különösen érdekes eredmény született azok esetében, akik az asszimilált roma identitást választották, vagyis bár tisztában vannak roma származásukkal, magyarnak érzik inkább magukat, hiszen az identitáskategóriák közül nekik lett a legalacsonyabb pontszámuk a Rosenberg önértékelési skálán.

A sztereotipizált csoportok tagjai különösen fenyegetettek, mivel a régóta fennálló és széles körben elterjedt kulturális sztereotípiák szerint ők csoporttagságuknál fogva stigmatizáltak (Aronson – Quinn – Spencer, 1998). Az önértékelésre vonatkozó eredmények tehát ezen stigma jelenlétére hívják fel a figyelmet, és minél inkább érzik ezt a stigmát, minél inkább látják magukat megkülönböztetve a társadalomban jelenlevő domináns csoport tagjaival szemben, önértékelésük annál negatívabb, ahogy azt az eredményeink is mutatják. A szeparált roma identitást választók kiugróan magas önértékelésének jelensége sem ismeretlen a szociálpszichológiában, hiszen megfigyelték, hogy a valamilyen társadalmi szempontból kisebbségi tagok önértékelése éppen az énképük védelme érdekében lehet magasabb, mint a társadalomban domináns csoporthoz tartozó egyének önértékelése (Crocker – Major, 1989).

Az is látszik, hogy az egy identitást választók – legyen akár magyar, akár roma származású a fiatal – magasabb önértékeléssel rendelkeznek, mint a valamilyen szinten kettős identitást választó társaik. Így az asszimilációs stratégiával kapcsolatban kétségek merülhetnek fel, hiszen az járt a legalacsonyabb önértékeléssel, még az öngyűlölő és marginális identitásnál is alacsonyabb pontszámra jött ki (lásd 4. ábra).

Elképzelhető, hogy az a fiatal, aki bár tisztában van roma származásával, de inkább magyarnak érzi magát, sokkal inkább szembesül kisebbségi helyzetével, talán kevésbé tudja pszichológiai értelemben védeni magát attól a felismeréstől, hogy származása és a társadalom kirekesztő volta (Simonovits & Bernát, 2016) miatt sosem fog teljes asszimilációt elérni, pedig törekvése erre irányul. Az asszimiláció integráló hatásából következik, hogy az a domináns kultúrához való alkalmazkodást és teljes szociális és kulturális akkulturációt foglal magában (Biczó, 2011). Ezen nem feltétlen tudatos felismerés hozzájárulhat az önértékelés romlásához, a negatív önkép kialakításához. A roma csoportokat ért megkülönböztetés miatt kialakult kisebbségi érzése hatással van az identitásra, annak állandó fennállása esetén tartós torzulást okozhat önértékelésükben és énképükben, mely rögzülhet annak negatív megítélésében is (Breakwell, 1993). A megkülönböztetés érzete még erősebb lehet, ha törekvése van a csoporthoz tartozáshoz, így ez magyarázat lehet az asszimilált vagy a kettős roma identitású diákok alacsonyabb önértékeléséhez.

4. ábra: Identitás és önértékelés kapcsolata ($N = 327$; ANOVA, $F = 0,703$, $p > 0,05$; átlag)

3.4. Roma identitás, az iskolai háttér és a szocio-ökonómiai háttérindex összefüggései

A családi „gyökerek”, a valahová tartozás érzése, a nemzetiségi/etnikai kollektív tudat fontos a kisebbségi csoporttagként élő egyén számára (Tajfel, 1992). Épp ezért feltételeztük, hogy azon iskolák diákjai, amelyekben foglalkoznak a romák történelmével, hagyományaival, ott erősebb etnikai identitástudattal rendelkeznek a fiatalok, mint azokban az intézményekben, ahol a pedagógiai program nem tér ki a kisebbségi narratívákra (Nguyen, 2012; Pálos, 2010). Feltételezésünkkel összhangban a különböző iskolatípusokban az összetartozó mintás varianciaanalízis eredménye alapján szignifikáns különbség (ANOVA, $F = 84,161$, $p < 0,001$) mutatható ki, az egyes csoportokat egymáshoz hasonlítva is (post hoc Games-Howell-próba $< 0,05$). Az alapítványi és a roma önkormányzati iskolákban, melyek jelen mintában „roma iskolaként” definiálhatók, látható, hogy a roma diákok pontszáma magasabb az etnikai identitás skálán. Ez megerősíti azt a nézetet, miszerint, ha roma gyermeknek beszélnek a romák társadalmi csoportjáról, múltjukról, történelmükről, hagyományaikról, akkor pozitívabban tudja értékelni a saját etnikai identitását is. Ez viszont – úgy tűnik –, nem jár együtt az önértékelés magasabb értékeivel.

Bár azt feltételeztük, hogy azokban az iskolákban, ahol a diákoknak nem kell tartaniuk megbélyegzéstől, stigmatizálástól, pozitívabb énképpel és így magasabb önértékeléssel rendelkeznek a csoportok között, ám nem beszélhetünk szignifikáns különbségről, az eltérések is elenyészők. Ez a feltételezés a „roma alapítványi iskola” kapcsán részben be is bizonyosodott, hiszen etnikai identi-

tásban az itt tanuló diákok érték el szignifikánsan a legmagasabb pontszámokat ($M=13,24$, $SD=3,57$), utána az egyházi ($M=12,51$, $SD=3,64$), majd önkormányzati iskolák ($M=9,23$, $SD=3,55$), ugyanakkor önértékelésben a legalacsonyabbat ($M=28,76$, $SD=4,77$), majd az egyházi ($M=29,45$, $SD=5,05$), végül az önkormányzati iskolák ($M=29,35$, $SD=5,21$). Igaz az önértékelés és az iskolatípus kapcsolatában nincs szignifikáns különbség az egyes csoportok között (ANOVA, $F=0,965$, $p>0,05$). Az iskolákkal kapcsolatos további következtetések levonásához a pedagógiai programok mélyebb elemzésére és az iskolákban folytatott kvalitatív módszerekre van szükség, mely során feltárhatnánk a pedagógiai programokban leírtak és a tényleges iskolai gyakorlat közötti esetlegesen felmerülő ellentmondásokat, melyekre ezek az eredmények utalnak.

A szocio-ökonómiai háttérindex (SES) a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása, a tanuló megítélt szubjektív anyagi helyzete, illetve az egy háztartásban élők számának összevont indexe. Ezek alapján a tanuló szocio-ökonómiai háttérindexe és az önértékelés között enyhe pozitív korreláció igazolható ($r=0,14$, $p<0,001$). Ezen eredmény összecseng a szakirodalomban olvasottakkal, illetve a tapasztalatokkal, miszerint a rosszabb körülmények közül kikerült tanulóknak alacsonyabb az önértékelésük (Kende, 2013).

Hipotézisünkben megfogalmazottak szerint a családi háttérindex az önmagukat nem romaként megjelölő tanulóknál a legmagasabb ($M=14,84$, $SD=4,37$), de nem a negatív vagy marginális identitással rendelkezőknél a legalacsonyabb, hanem azon tanulóknál, akik nem tudták egyértelműen romának vagy magyarak definiálni magukat ($M=12,29$, $SD=3,30$). A családi háttérindexet tekintve középértékhez közelít a magukat asszimilált romának tartó csoport értéke ($M=11,47$, $SD=3,74$). Érdekes eredmény született a szocio-ökonómiai háttérindex és az identitás összevetésénél az átlag alatti SES index-szel rendelkező családok gyermekeinek identitásában. Ugyanis az adatokból leszűrhető, hogy a roma származására büszke, szeparált roma identitásúak családi háttérindexe a legalacsonyabb ($M=11,51$, $SD=3,17$) és őket megelőzi két másik egyértelműen definiált roma identitás csoport: azok, akik szégyellik származásukat ($M=10,89$, $SD=4,54$) és azok, akik kettős identitásúak ($M=10,80$, $SD=3,17$).

Az összetartozó mintás varianciaanalízis eredménye alapján szignifikáns különbség ($F=44,90$, $p<0,001$) igazolható az identitások megjelölése és a családi háttérindex között. A szocio-ökonómiai háttérindex dimenziójában a csoportok közötti post hoc Games-Howell-próba a nem roma és többi roma identitáscsoportok között mutat szignifikáns különbséget ($p<0,001$), az egyes roma identitást választók között nem talált összefüggést ($p>0,01$).

Az adatokat tovább elemezve úgy találtuk, hogy a szocio-ökonómiai háttérindex az etnikai identitással fordítottan korrelál ($r=-0,25$, $p>0,01$), mely hangsúlyozza a fentebbi eredményeket, vagyis az elégtelen szociális körülmények és a roma identitás kapcsolatát. Minél rosszabb körülmények között él a kitöltő, annál magasabb roma etnikai identitással rendelkezik, illetve ez – korrelációról lévén szó – fordítva is igaz.

Az eredmények tehát a romaság és a hátrányos helyzet, a szegénység összekapcsolódására utalnak. Sokszor a ténylegesen elégtelen körülményekben élők szociális háttérük miatt is gondolhatják magukat egyértelműen romának, hiszen környezetük is folyton ezzel szembesíti őket, mely megfelel a társadalomban élő roma reprezentációnak (Munk, 2013; Ladányi – Szelényi, 2002). Az elégtelen szociális körülményekbe beletartozik a szülők alacsony iskolai végzettsége, alacsony jövedelmi viszonyai és az egy háztartásban élők átlagnál magasabb száma is, mely az előzetes kutatások alapján is jellemző a hátrányos helyzetű családokra, többek közt a roma családokra is (Marián, 2009).

4. További kutatási lehetőségek

A 2014-ben végzett nagy elemszámú ($N=1038$) elővizsgálatot kívánatos lenne a következőkben differenciálni és más dimenziók mentén is felmérni az identitáskonstruktumokat. Az eddigi eredmények ismeretében a továbbiakban érdemes lenne megvizsgálni a mintában szereplő roma identitásokat és a különböző iskolák pedagógiai programjainak dokumentumelemzése során tapasztalt összefüggéseket, ugyanis a szakirodalom alapján feltételezhető, hogy a pozitív roma identitáshoz hozzájárul nemzeti kultúrájuk értékeinek megismerése. Ez azokban az iskolákban lehetséges, ahol a pedagógiai program és a tényleges iskolai gyakorlat külön kitér a nemzetiségi oktatásra. Érdekes kutatási terület lehet az identitásnak azon aspektusa is, hogy a roma fiatalok aktuális helyzetüket mennyire tekintik állandónak vagy éppen változónak, a jelen élethelyzetükhöz képest a jövőben stagnáló, pozitív vagy éppen reményvesztett életképek jelennek meg számukra. Ennek felmérésére újabb vizsgálatokra lenne szükség, amelyekben akár kvalitatív módszerekkel vegyítve feltárható a roma fiatalok jövőképe, összevetve az identitás egyes elemeivel.

5. Összegzés

A vizsgálat elsősorban a roma fiatalok etnikai identitását helyezte fókuszba, valamint az ezzel összefüggő olyan pszichológiai és szociológiai konstruktumokkal kapcsolatos mélyebb összefüggéseinek megértését tűzte ki célul, mint például az etnikai identitás és az önértékelés, vagy a szociális helyzet kapcsolata. Az identitás kialakulásához szükséges egy társadalmi közeg, hiszen az a csoportközi viszonyokban, az állandó megkülönböztetés és összehasonlítás folyamatában töltődik meg tartalommal (Brewer–Pickett, 2006). A kisebbségi csoportok és azok tagjai a társadalom folytonos megkülönböztetésével, intézményes és személyközi diszkriminációval találkoznak, így a diszkriminált csoporttagok identitása torzulhat, énképükbe beépülhetnek az arra negatív hatással bíró tényezők (Breakwell, 1993). Az etnikai identitás meglétekor tehát az egyén egy bizonyos etnikai csoporthoz

tartozónak érzi magát (Phinney, 2003), így kérdés volt, hogy ennek milyen egyéb konstruktumokkal kapcsolatos korrelátumai vannak a mintában szereplő roma fiataloknál.

A kérdőívek feldolgozása után az ismertetett főbb eredményeket ismételve az látszik, hogy a roma fiatalok többsége vállalja etnikai identitását, ezzel együtt elenyészőnek tűnik azon fiatalok száma, akik etnikai identitásválságban vannak, vagy marginális identitást választottak.

Feltételezésünk beigazolódott a különböző roma identitásstratégiákkal – szeparált, integrált, asszimilált, marginális, illetve negatív – valamint az etnikai identitással kapcsolatosan, mely szerint az etnikai identitás érzelmi faktora a romaságukat büszkén vállaló identitású csoportnál a legmagasabb, míg a marginális, illetve negatív identitással rendelkezőknél a legalacsonyabb (Neményi, 2010, Aronson – Quinn – Spencer, 1998).

Az önértékelés és az etnikai identitás közötti összefüggést, a két tényező közötti pozitív kapcsolatot vizsgálatunk is igazolta, ugyanakkor az identitásstratégiák és az önértékelés között feltételezett evidencia kétségbe vonható. Az egy nemzetiségi identitást – vagyis vagy csak a magyar, vagy csak a roma identitást választók – önértékelése a legmagasabb és a kettős identitást választók, illetve identitásválságban lévők önértékelése alacsonyabb. Az asszimilált roma identitást megjelölők alacsony önértékelését az az ellentmondás okozhatja, amely a többségi társadalomba való beilleszkedés igénye és az ezt elutasító reakciók között feszül.

Az önértékelésre vonatkozó eredmények tehát a fenyegetett identitás és stigmatizáltság jelenlétére hívják fel a figyelmet – ahogy azt eredményeink is alátámasztják –, minél inkább látják magukat megkülönböztetve a társadalomban jelenlevő domináns csoport tagjaival szemben, önértékelésük annál negatívabb. Azon kitöltőink, akik büszkék roma származásukra, kiugróan magas önértékeléssel bírnak, mely vélhetőleg énképük védelmében, automatikusan történik (Crocker – Major, 1989). Az asszimiláló identitásra törekvő roma fiatal alacsony önértékelését talán éppen annak lényegi tulajdonsága, az asszimilációra való törekvés okozza, hiszen felismeri és nap mint nap tapasztalja ezen törekvése nehézségét, különösképpen a mai romaellenes közhangulatban (Keresztes-Takács – Lendvai – Kende, 2016).

Az adatok a hátrányos helyzetre és az elégtelen szocio-ökonómiai háttérre is felhívják a figyelmet, akár a szülők iskolai végzettségét, akár foglalkozásukat, vagy éppen elégtelen életkörülményeiket tekintjük. A szocio-ökonómiai státusz és az etnikai identitás, valamint az önértékelés összefüggései megegyeznek a szakirodalomban találtakkal, miszerint az elégtelen szociális körülmények alacsony önértékeléssel járnak és a hátrányos helyzet megjelenése jellemző a roma tanulók körében (Kende, 2013; Kertesi – Kézdi, 2010; Havas – Herczog – Neményi, 2007).

A pozitív roma identitás kialakulása fontos, ez azonban nem megy a többségi társadalom közreműködése és pozitívabb viszonyulása nélkül (Szabóné, 2011). A más kultúrák elfogadását elősegítő szenzitivitás erősítése, ennek tanrendbe való

felvétele támogatná a társadalmi elfogadást és ezáltal a roma csoporttagok stabil identitásának kialakulását. A vizsgálat során olyan értékes szempontokat fedezhettünk fel, melyek a csoportközi pozitív társas identitás kialakításához elengedhetetlenek. Ezen észrevételek jövőbeli alkalmazásával a szakemberek megerősíthetik a roma kisebbségi csoporttagok identitását, és segíthetik annak felvállalását.

Irodalom

- Allport, G. W. (1999): *Az előítélet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Aronson, J., Quinn, D. M., Spencer, S. J. (1998). Stereotype threat and the academic underperformance of minorities and women. In: Swim, J. K. – Stangor, C. (szerk.) *Prejudice: The target's perspective*. San Diego, CA, US, Academic Press. 83–104.
- Babbie, E. (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Biczó G. (2011): Az asszimiláció fogalmának műveleti értéke a szociokulturális hasonulási folyamatok értelmezésében. In Bárdi N. – Tóth Á. (szerk.) *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Argumentum Kiadó.
- Binderhoffer Gy. (2001): *Kettős identitás*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Binderhoffer Gy. (2012): Identitás és közösségi intézmények. Az informális családi és a formális politikai tér szerepe a roma identitás alakulásában. *Társadalmi együttélés*. 04. 1–26.
- Breakwell, G. M. (1993): Social representations and social identity. *Papers on social representation*, 2(3), 198–217.
- Brewer, M. B., Pickett, C. L. (2006): A társas én és csoportidentifikáció: a beolvadás és az elkülönülés motivációja a személyközi és kollektív identitásban. In: Forgács J., Williams (szerk.) *A társas én – Az önmegismerés pszichológiája*. Budapest, Kairosz Kiadó. 297–316
- Catanese, K. R., Tice, Dianne M. (2006): Az elutasítás hatása az antiszociális viselkedésre: a kirekesztés agresszív viselkedéshez vezet. In: K. D. Williams, Forgács, J. P., von Hippel, W.: *A társas kirekesztés pszichológiája*. Kairosz Kiadó, Budapest, 304–312.
- Crocker, J., – Major, B. (1989): Social Stigma and Self-Esteem: The Self-Protective Properties of Stigma. *Psychological Review*, 96(4), 608–630. DOI: 10.1037/0033-295x.96.4.608
- Goffman, E. (1998): Stigma és szociális identitás. In Erős F. (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest, Új Mandátum. 253 – 295.
- Havas G., Herczog M., Neményi M. (2007): *Fenntartott érdektelenség. Roma gyerekek a gyermekvédelmi rendszerben*. Európai Roma Jogok Központja, Budapest, Westimprim Bt.

- Havas G., Kemény I., Kertesi G. (1997): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In: Horváth Á., Landau E., Szalai J.: *Cigánynak születni*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 179–191.
- Kállai E. (2014): Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*, 22 (2) 114–146.
- Kende Á. (2013): Normál gyerek, cigány gyerek. *Esély* 2. 70–82.
- Keresztes-Takács O., Lendvai L., Kende A. (2016): Romaellenes előítéletek Magyarországon: Politikai orientációtól, nemzeti identitástól és demográfiai változóktól független nyílt elutasítás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71(4/2), 601–619. DOI: 10.1556/0016.2016.71.4.2
- Kertesi G. – Kézdi G. (2010): *Társadalmi felzárkóztatás és romák integrációja: empirikus eredmények az oktatás területéről*. TÁRKI Műhelykonferencia. <http://www.tarki.hu/hu/news/2010/kitekint/20100928.html> (utolsó letöltés: 2017. 05. 31.)
- Ladányi J., Szelényi I. (1997): Ki a cigány? In: Horváth Á., Landau E., Szalai J.: *Cigánynak születni*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 179–191.
- Ladányi J., Szelényi I. (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4. 72–94.
- Marián B. (2013): *Cigányellenesség ma: a cigányokról alkotott kép a mai Magyarországon*. ELTE TTK, Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=367:ciganyellenesség-ma-a-ciganyokrol-alkotott-kep-a-mai-magyarorszagon&catid=44:rasszizmus&Itemid=216 (utolsó letöltés: 2017. 05. 31.)
- Munk, V. (2013): A romák reprezentációja a többségi média híreiben az 1960-as évektől napjainkig. *Médiakutató*. 2. 89–100.
- Neményi M. (2006): *Az iskolai pályaesélyek társadalmi meghatározottsága*. Záró tanulmány. MTA Szociológiai Kutatóintézet. 36 o.
- Neményi M. (2007): Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*. 1. 84–98.
- Neményi M. (2010): A kisebbségi identitás kialakulása. Roma származású gyerekek identitásstratégiái. In Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. (Különbségteremtő társadalom)*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest,, 48–56. o.
- Nguyen, L. L. A. (2012): Magyarországon élő fiatalok többségi és kisebbségi identitása egy kvalitatív vizsgálat tükrében. In: Nguyen Luu, L. A. – Szabó, M. (szerk.) *Identitás a kultúrák keresztüztüzeiben*. ELTE Eötvös Kiadó. 45–91.
- Papp Z. A. (2011): Roma tanulók az általános iskolában <http://oktpolcafe.hu/papp-z-attila-roma-tanulok-az-altalanos-iskolaban-630/> *OktpolCafe* (utolsó letöltés: 2017. 05. 24.)
- Pálos, D. (2010): „Cigány” identitások nehézségei. *Esély*. 2. 41–63.
- Phinney, J. (1996): Understanding ethnic diversity. *American Behavioral Scientist*, 40, 143–152.

- Phinney, J. S. (2003): Ethnic identity and acculturation. In: K. M. Chun – P. B. Organista – G. Marín (szerk.) *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research*. APA, Washington DC. 63–82.
- Picket, C. L., Gardner, Wendi, L. (2006): A társas monitorozó rendszer. In: Williams, Kipling D., Forgas, J. P., von Hippel, William: *A társas kirekesztés pszichológiája*. Budapest, Kairosz Kiadó. 220–234.
- Simonovits B. & Bernát A. (2016): *The Social Aspect of the 2015 Migration Crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI Social Research Institute.
- Surányi É., Kézdi G. (2010): *Nem-kognitív készségek mérése az oktatási integrációs program hatásvizsgálatában*. Budapest. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Szabóné Kármán J. (2011): „De kik is vagyunk?” In: *Vigilia*. 3. 162–170.
- Tajfel, H. (1992): *The Social Psychology of Minorities*. London. The Minority Rights Group.
- Tompos K. (2013): Cigány identitások(k). *Első Század*. Tavasz. 211–227.
- Tóth K. D. (2004): *Magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése*. Budapest.
- Tóth K. D. (2007): A kisebbség és a többségi identitás viszonyának lehetséges mintázatai. *Századvég*. 37–62.

Helyesbítés

Az Esély 2017/2 számában Kopasz Marianna *Életminőség és ellátási költségek intézeti és közösségi lakhatásban élő értelmi fogyatékos felnőtteknél – A nemzetközi tapasztalatok módszertani szempontú áttekintése* címmel megjelent cikkénél hiányosan szerepelt a tanulmány elkészültét támogató projekt megnevezése.

A tanulmány a VP/2013/013/0057 azonosítószámú *“New dimension in social protection towards community based living”* című PROGRESS projekt támogatásával készült, amelyet a TÁRKI, az FSZK és a Kézenfogva Alapítvány megbízásából végzett. A tanulmányban szereplő megállapítások a szerző véleményét tükrözik, és nem feltétlenül esnek egybe a megrendelők álláspontjával.